

שבתון

• חברה • ביקורת • תיאטרון • אמנות •

גליון 283 • תשרי תשס"ד • ספטמבר 2003 • שנה כ"ז • 28 ש"ח

♦ מחשבה פראית - דוד ארן

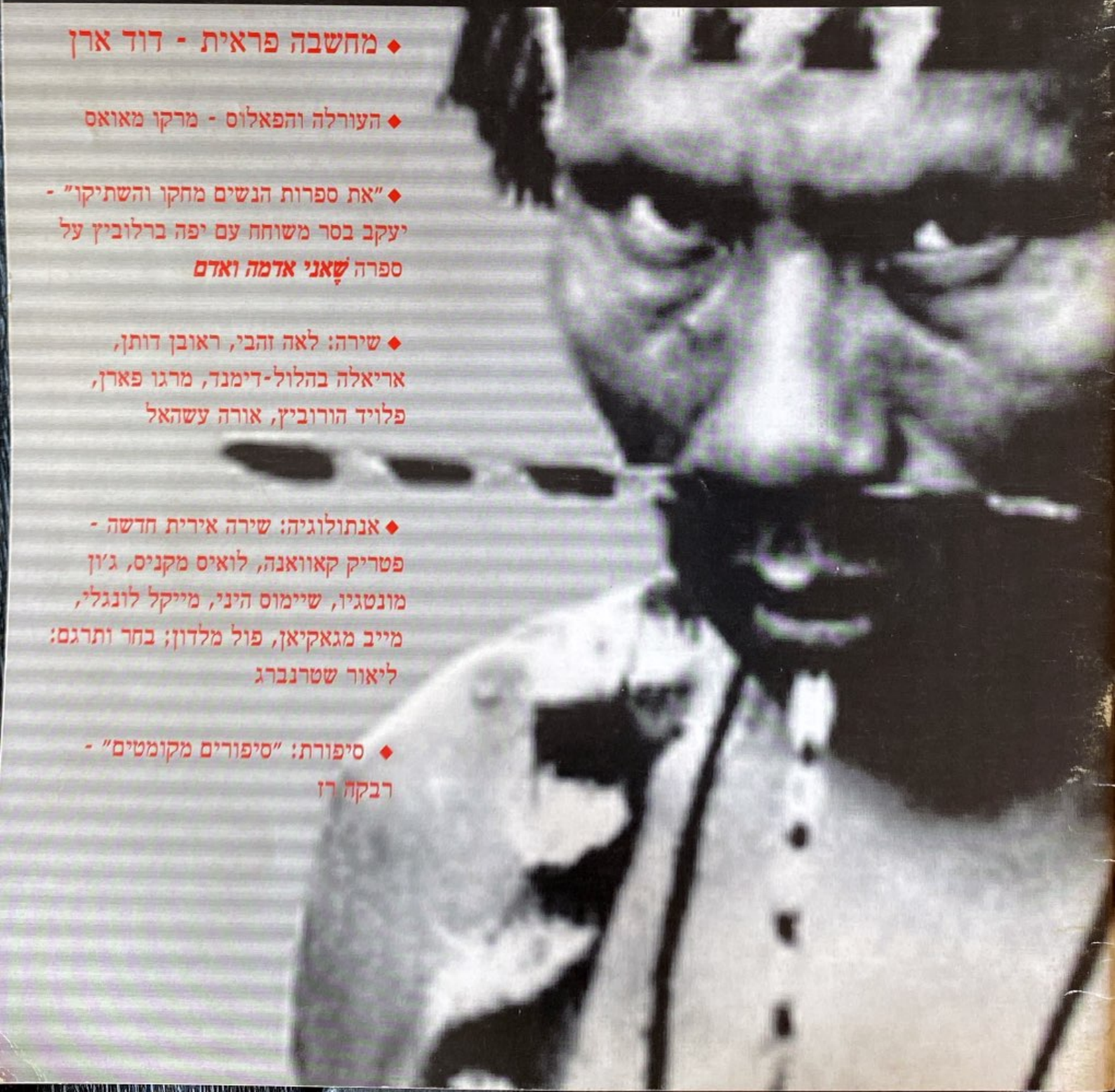
♦ העורלה והפאלוס - מרקו מאואס

♦ "את ספרות הנשים מחקו והשתיקו" -
יעקב בסר משוחח עם יפה ברלוביץ על
ספרה **שְׂאנִי אִדְמָה ואִדָּם**

♦ שירה: לאה זהבי, ראובן דותן,
אריאלה בהלול-דימנד, מרגו פארן,
פלויד הורוביץ, אורה עשהאל

♦ אנתולוגיה: שירה אירית חדשה -
פטריק קאוואנה, לואיס מקניס, ג'ון
מונטגיו, שיימוס היני, מייקל לונגלי,
מייב מגאקיאן, פול מלדון; בחר ותרגם:
ליאור שטרנברג

♦ סיפורת: "סיפורים מקומטים" -
רבקה רוז



יפה ברלוביץ: "את ספרות הנשים מחקו והשכיחו מההיסטוריה של הספרות הישראלית"

יעקב בסר

הנה לממש את המהפכה, לעבוד בפרדס ובכרם, להביע את דעתן בענייני הקולקטיבי, ולמה הגברים כל הזמן דוחים אותן ומשתיקים אותן? בקיצור, ההלם היה גדול, ועם כל הלבטים והספקות הן הבינו שאם אף אחד לא עוזר להן הן צריכות לעזור לעצמן.

זה היה אחרי מלחמת העולם הראשונה? זה התחיל עוד בסוף המאה ה-19, אבל המאבק ממש - אחרי מלחמת העולם הראשונה. כלומר נשים מהגוש האזרחי ונשים מהגוש הפועלי הולכות יחד, ויש לזה השלכות גם על הסיפורים שנכתבו והובאו בקובץ זה. כי המאבק, שכמה מן הסופרות לקחו בו חלק, מחלחל גם לסיפורים. קח למשל את חמדה בן יהודה. ב-1903 היא נסעה לשווק את המילון של בעלה, אליעזר בן יהודה, שהיה חולה שחפת. באירופה, היא מספרת, פגשה בסופרז'יסטיות שנאבקו אז לזכות בחירה בממשלים שלהן, ואחת מהמנהיגות של הסופרז'יסטיות בטרמניה הציעה לה לפתוח סניף בארץ: סניף של נשים יהודיות, ערביות, דרוזיות וכו', שתאבקנה לזכויות ולשוויון משלהן. אבל חמדה בן יהודה ב-1903 סירבה. היא אמרה: לא. אנחנו הנשים היהודיות צריכות קודם כל לעבוד יחד עם הגברים שלנו כדי להקים ישות אוטונומית לאומית בארץ ישראל, אחר כך נראה. עברו ארבע עשרה שנה, וכשבפלפור הכריז שהעולם מכיר בזכותן של העם היהודי לבית לאומי משלו בארץ ישראל, יצאה חמדה בן יהודה במניפסט נשי תחת הכותרת "הגיעה שעתנו" (התפרסם בעיתון

הציונית דיברו כולם על ליברליזם ופתיחות, ועם חדש וארץ חדשה ויהודי חדש, אבל את הנשים השאירו שם רחוק בעזרת הנשים, ואפילו להביע דעה בנושאי הארץ לא נתנו להן.

את מעירה בספרך שלא היתה להן זכות בחירה - כלומר, בארץ ישראל שבאו לבנות בה מדינה סוציאליסטית והקימו בה קיבוצים לא היתה זכות בחירה לנשים?

- העלייה הראשונה היתה ציונית ולא סוציאליסטית, אבל גם הציונות היתה מהפכה. באשר לעלייה השנייה, ואחר כך השלישית, הן היו עליות ציוניות וסוציאליסטיות, אבל גם או לנשים לא היו זכויות (עלייה שנייה - 1904, עלייה שלישית - 1918). רק ב-1926 ניתנה לנשים בארץ ישראל זכות בחירה. כן, כל הפועלים והחלוצים הסוציאליסטים לא יצאו ללחום את מלחמתן של הנשים לשוויון. גם ככל ההתארגנויות שלהם בהסתדרות - הנשים לא היו מלכתחילה שוות. למה קמה מועצת הפועלות? למה קם ארגון אמהות עובדות? כי לא דאגו לנשים. הן אמנם היו חברות בהסתדרות, אבל לא היתה להן כל השפעה, ובעיקר לא בנוגע לקידום הבעיות שלהן. נכון, גם הפועלות והחלוצות האמינו שהסוציאליזם הוא הפתרון האולטימטיבי, גם לגברים וגם לנשים, אבל הנה הן עולות לארץ לבנות ולהיבנות יחד עם הגברים החברים, ואלה אומרים להן - עד כאן, ושולחים אותן למטבח כי זה המקום המסורתי לאשה. אבל הן הרי עלו

מה גרם לך לעסוק בספרך החדש (שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה) הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים, 2003) בספרות נשים, חוץ מזה שהן היו במצב נחות לעומת הגברים?

- למה נחות? מחוק. מחקו והשכיחו אותן מההיסטוריה של הספרות הישראלית. ולשאלתך מדוע עסקתי בהן: בסוף שנות ה-60, תחילת ה-70 חייתי בסן פרנציסקו. הימים ימי מלחמת וייטנאם, וכל המאבקים החברתיים יצאו לרחוב. סרבני מלחמה. אינדיאנים. הומוסקסואלים. אז גם שמעתי בפעם הראשונה על פמיניזם. לאחר שנים, החלטתי לכתוב עבודת דוקטורט על ספרות מתיישבים ראשונים, כלומר העלייה הראשונה. צחקו עלי. דוקטורט כותבים על קאנון, ואני הולכת על ספרות גידחת. וכאן נכנס גם עניין ביוגרפי. אבי היה בן העלייה הראשונה ומת בילדותי. אולי מבחינה מסוימת העבודה היתה מעין חיפוש אב. ניסיון להכיר אותו דרך התקופה בה גדל. כי כשעסקתי בספרות העלייה הראשונה, עסקתי קודם כל בהיסטוריה שלה, בחיים החברתיים, הפוליטיים וכמובן התרבותיים-הספרותיים. והנה מצאתי שהיו גם נשים כותבות. שש שבע שמונה נשים כותבות, וזו היתה הפתעה גדולה. פתאום למדתי לדעת, שמעצם התחייה היהודית בארץ ישראל, יש גם תחייה של נשים. ונשים כותבות עברית, ונשים תובעות זכויות והכרה. הלא המתיישבות הראשונה היו משוללות כל זכות. אמנם במסגרת האספות וההצהרות של התחייה

ה-19 לעומת אלה שהחלו לכתוב במאה ה-20?

אם נדבר על דיוקן הנשים בעלייה הראשונה, אלה נשים שהגיעו לכאן במסגרת של משפחות חובבי ציון. נשים נשואות עם ילדים, שרובן לא היו משכילות והלכו לארץ בעקבות הבעל. הן לא ידעו מה זה ציונות, לא תפסו כלל לשם מה המעבר הזה מארץ לארץ, ובעיקר כשהוא כרוך בסכנת נפשות: לבוא למקום שומם, מחליא, חסר תנאים סניטריים, מקום שהמית ילדים בצורה מבהילה, ועורר בהן התנגדות. ולכן גם האשימו אותן. כי אם היתה "ירידה" בעלייה הראשונה היא היתה בגלל הנשים. אבל כמו שאמרתי: לא חינו אותן, לא הקנו להן את האידיאולוגיה של חיבת ציון. הלא בסוף המאה ה-19 במזרח אירופה מעט נשים זכו להשכלה, אז כמובן שהן לא היו קנאיות לרעיון הלאומי ולא הבינו למה לעזוב חיים מסודרים ונוחים

(והמשפחות בעלייה הראשונה היו רובן משפחות זעיר בורגניות בעלות אמצעים פחות או יותר) וללכת לחיות בתנאים לא תנאים? לעומת זאת, הנשים מהעלייה השנייה והשלישית היו מטיפוס אחר. רובן היו צעירות לא נשואות, וגם אם לא היו סטודנטיות, היו הרבה יותר משכילות ובעלות מודעות רעיונית, גם ציונית וגם סוציאליסטית. חלקן עלו במסגרות של תנועות נוער, בעיקר בעלייה השלישית, כמו תנועת "החלוץ" שהיתה תנועה מאורגנת ומחנכת. לכן כל המימוש הרעיוני שלהן בארץ היה שונה לגמרי.

אבל טיב הכתיבה לא נקבע אם היא כותבת על ארץ ישראל או שהיא כותבת זיכרונות מסביבות מוסקבה.

בעלייה הראשונה הנשים שכתבו היו האינטליגנטיות, המשכילות. כמו חמדה בן יהודה, נחמה פוחצ'בסקי, יהודית הררי, ובכתיבה שלהן הן שימשו פה לנשים הלא משכילות. היתה להן הרגשה של שליחות, והן בעצם השמיעו בפעם הראשונה את קולה של האשה בארץ. הן רצו לספר את היישוב ואת ההתיישבות היהודית בעיניה של האשה. פוחצ'בסקי גם כתבה הרבה על הנשים התימניות בראשון לציון. היא התעניינה בחיים שלהן, אבל גם סיפרה אותם מתוך איוו תחושה של אחווה, אשה אל אשה, ומתוך אכפתיות למצב שלהן ולבעיות שלהן.

גם הנשים בעלייה השנייה והשלישית רצו להפגין נוכחות בספרות העברית בארץ, אבל הקונטקסט הספרותי שלהן הוא כבר אחר.



יפא ברלוביץ

בעלת חזון, שעזבה את אירופה, שהיתה לתפיסתה זקנה, מסואבת ומושחתת, והם רצו להיטהר, לחיות חיים מוסריים ולבנות מדינה אוטופית של "מלכות שמים". הם קראו לה "העיר על הגבעה". ומהי העיר על הגבעה? ירושלים. הם רצו לבנות ירושלים חדשה מבחינה מטאפורית, שתהיה אור לגויים. ולכן מלכתחילה החליטו לבנות אותה על אדמה בתולית, טהורה, עולם חדש ונקי. אלה היו הפוריטנים, ובהם עסקתי. לכן מבחינה אידיאולוגית יש הקבלה בין שתי הספרות. הספרות שלהם גם עוסקת הרבה מאוד בתנ"ך.

בעיקר הקווייקרים.

כן. הלא כל המפה של ארץ ישראל נמצאת שם אצלם באמריקה. דרך אגב, גם מבחינה של ז'אנרים יש הקבלה. מדוע? כי כאשר אדם בא לארץ חדשה, קודם כל הוא יוצא ללמוד אותה, לעשות הכרות עם הבית החדש. לכן הואר של סיפורי מסע מופיע המון גם בספרות האמריקאית וגם בספרות העלייה הראשונה. השוואה נוספת: המעבר ממקום מאורגן, מתורבת, מכופתר, לציוויליזציה פרועה. וההרגשה הזאת של מקום פתוח, חסר כל מגבלות של חוקים ומשפטים, מכתיבה גם את הספרות האמריקאית וגם את הארץ ישראלית. יש כאן איוו שחרור, איוו חופש, ופתאום אתה מרשה לעצמך כתיבה שלא העזת לעסוק בה ככה מקודם. וחלק מזה הן הנשים. גם שם וגם פה נשים התחילו לכתוב.

מה היה שונה בין הספרות שהגיעו במאה

"דואר היום" (ב-1919). כלומר, עד כאן אנחנו הנשים עשינו את שלנו, עכשיו הגיעה השעה לדאוג לעצמנו ולגורלנו בחברה הזאת. ואכן, באותן שנים התחיל מאבק הנשים לתפוס תאוצה. ב-1926 אושרו הזכויות, אבל באופן מעשי זה לקח עוד הרבה שנים. גם בשנות ה-30 ואפילו בשנות ה-40, לא כל המועצות המקומיות מימשו את ההחלטה הלכה למעשה. ואני חוזרת: לא הגברים נאבקו על כך אלא רק הנשים. מבחינה זו האשה בשנות ה-20 היתה בעלת מודעות לעמדה ולהכרה משלה, לא פחות ואולי יותר מהפמיניסטיות בימינו. אחרי שגיליתי את הנשים הכותבות בעלייה הראשונה, שאלתי את עצמי: האם יש המשך? האמנם נשים המשיכו לכתוב? פתחתי את הלקסיקון של קרסל (הלקסיקון של הספרות העברית עד שנות ה-60), סימנתי כל אשה כותבת שמצאתי שם, את השמות העברתי לכרססת (מחשבים טרם היו אז).

ב-1994 יצאה אנתולוגיה של סיפורי נשים בשם **הקול האחר** בעריכת ליילי רתוק. באחרית הדבר כתבה רתוק שההיסטוריה של הנשים בארץ היא מאוד ייחודית בהיסטוריה של ספרות הנשים בעולם, ומדוע? כיוון שנולדה פעמיים: פעם עם דבורה בארון ב-1903 (ואז היא פירסמה את הסיפור הראשון שלה) ופעם עם עמליה כהנא כרמון, חמישים שנים יותר מאוחר (1956), ובין לבין נוצר חלל ריק של פרוואיקניות. זאת אומרת, נשים כתבו שירה (והיא גם מסבירה למה, אבל לא כתבו פרוזה. ואז אמרתי לעצמי: למה חלל ריק? הלא יש לי כרססת מלאה עם נשים כותבות. וזו מתממשת כאן, באנתולוגיה שבאה לתקן את ההיסטוריה: לא לידה פעמיים אלא כתיבה רצופה של נשים.

את משווה את ההגירה לארץ ישראל עם ההגירה של האמריקאים למערב הפרוע? כן, בזה עסקתי בעבודת הדוקטורט. התזה היתה: ספרות מתיישבים ראשונים באמריקה הצפונית ובארץ ישראל. אמריקה היא ארץ של מהגרים. אבל אותי ריתק לראות, שלמרות שונותן הגדולה של שתי הספרות, האמריקאית וארץ ישראלית - תקופות שונות, טריטוריות שונות, דת, אידיאולוגיה - יש ביניהן איוו הקבלה.

אבל הגורל הוא שונה. יהודים באו לארץ כדי להיגאל בה, לא רק להיבנות בה, ושם באו לתפוס אדמה.

אני עסקתי בקהילה מאוד מסוימת של מתיישבים ראשונים: קהילה אידיאולוגית

למשל אמה תלמי לוי ברומן שלה **לעת אוהלים**. זהו רומן שמספר על קבוצה של בחורים ובחורות מגדוד העבודה. הם סוללים כבישים, מייבשים ביצות, אוהבים ורבים, חולים ומתיישים, אבל בין כל הסיפורים האלה - תלמי לוי באה לבדוק מה מקומה של האשה כאן. למשל, זוג, שניהם חיים באוהל בצד הכביש שעובדים עליו, סוללים אותו, והבחור תובע מאוהבו להביא ילד לעולם. היא מתנגדת: מה פתאום להקים משפחה בתנאים כאלה. עצם העלאת שאלות, כמו מי הוא אדון לגופה של האשה, או האם להביא ילד, נושאים כאלה לא מופיעים בסיפורת של הגברים בארץ. שם הגיבורה שותקת, ואילו אצל תלמי לוי הנשים מדברות. הן מבררות מהו מקומן במסגרת הזאת של היחיד הסוציאליסטי: מהי הפונקציה של הביגוד המשותף, מהי זוגיות, מהי מיניות וכמובן, מהי המשפחה החדשה. הלא הכול זורם אצלם, משתנה, ולא פעם מבלבל. אין עדיין קודים. אין כללי התנהגות אישיים, ישראליים.

רציתי לחזור אל זכות הבחירה. אחרי כל זה, אחרי שהגיעו לארץ, הלא הן היו פעילות, כמו שאת מספרת.

- בעבודה הן היו פעילות, בקבוצות הן היו פעילות, אבל לא בחיים הציבוריים, ולא בהחלטות. ואני מדברת על שנות העשרה והעשרים.

ב-1910 הנשים בצרפת כבר בחרו.

- יותר מזה: בקונגרס הציוני הראשון בבזל (1897) השתתפו נשים צירות. הרצל, אוסישקין, וולפסון - כולם עודדו נשים לקחת חלק. אוסישקין הגיע לארץ ב-1903 להקים מעין התארגנות של אספה נבחרת, שתנהל את העניינים היהודיים בצורה עצמאית בלי כל קשר לממשל הטורקי. קראו לזה כאן "כנסייה". הכנסייה הראשונה התאספה בזכרון יעקב, וכמובן דיברו שם בין השאר על זכות בחירה לנשים, אבל באי "הכנסייה" דחו זאת על הסף. המתנגדים העיקריים היו הדתיים, שפסלו הצעה זו מכל וכל.

בגלל מצויאזם גברי או מסיבות עקרוניות? גם וגם. הלא לאשה אין דעה, ומי שמלמד אשה תורה כאילו לימד אותה תפלות. בקיצור אין מקום לאשה בממשל היהודי בארץ ישראל. והכנסייה הזאת שבה ונפגשה מדי שנה, ובכל פעם הנושא עלה על הפרק ונדחה. ושוב, הנציגים החילונים כמו משה סמילנסקי היו בעד, אבל הנציגים הדתיים, ואפילו המתונים כמו דוד ילין, היו נגד, כי לא רצו להיכנס לעימות ולריב דווקא על נושא שולי כזה.

את כותבת שכשישים נשים כתבו פרוזה בתקופת היישוב.

- הפריחה הגדולה של הכתיבה היתה בעיקר בשנות ה-30 וה-40.

והפרוזה היא מגוונת מאוד, מז'ורנליסטיקה ועד ספרות יפה.

- כבר בשנות ה-20 היתה גם עיתונות נשים.

אבל כל זה לא בא לידי ביטוי בספרות העברית, לא מבחינת הביקורת ולא בהתייחסות.

- את ההתייחסות אני מחלקת לשתי קבוצות: הגוש האזרחי והגוש הפועלי. הסופרות של הגוש הפועלי לקחו חלק בעיתון "דבר הפועלת", ומ"דבר הפועלת" היתה כמובן נגישות לעיתונות הפועלים ולקהל הפועלים. העורכת, רחל כנצלסון שזר, מאוד עודדה נשים לכתוב. היא אפילו עשתה דמוקרטיזציה של הספרות, כאשר פנתה לא רק לסופרות, אלא גם לקוראות: תכתבי, תביעו את עצמכן, תספרו את הסיפור שלכן כפועלות, כחלוצות. ומתוך אלה אכן קמה קבוצה גם של עיתונאיות וגם של סופרות, ואלו דאגו אחת לשנייה.

גם "הפועל הצעיר" היה פתוח לנשים.

- כן. אבל אני מדברת בעיקר על ביקורות ועל פרסים ועל חגיגות ספרותיות. "דבר הפועלת" הפך לגוף נשי ספרותי שלא רק ייצר את עצמו אלא דחף ושיווק את עצמו. כלומר, נשים כתבו על נשים. רבקה אלפר על אמה תלמי לוי, ורחל ינאית על רבקה אלפר, וברכה חבס ודבורה דיין, וליליה בסביץ ורחל אדיב. מעט גברים כתבו עליהן, או הן כתבו אחת על השנייה.

דבורה בארון היתה עורכת ספרותית ב"הפועל הצעיר".

- דבורה בארון היתה יוצאת דופן גם בחייה, גם בצורת כתיבה שלה, וגם בתנאים שבהם היא כתבה.

גם הודות לבעלה, כנראה. גם זה השפיע.

- בסופו של דבר, היא לא השתייכה לשום קבוצה. היא בודדה את עצמה מהעולם. אבל אם נחזור לכותבות של "דבר הפועלת", ההתייחסות והמעורבות ביניהן היו רבות. דרך אגב, רק בין הנשים מהגוש הפועלי. לנשים הסופרות מהגוש האזרחי הן כלל לא התייחסו. כלומר, אם אחת משלהן פרסמה ספר - כתבו עליה ב"דבר", ב"משמר", ב"הפועל הצעיר", ב"מבפנים" ובכל במה אפשרית. אבל כשסופרת מהגוש האזרחי פרסמה ספר - יוק.

הפוליטיקה הנשית לא התרוממה מעל המחנאות המפלגתית, וכל סופרת חיה במחנה האידיאולוגי שלה. רק על נחמה פוחצ'בסקי, האיכרה מראשון לציון, כתבו ב"דבר הפועלת". זה היה הספד על מותה, כי היא היתה מיודת עם המחנה הפועלי, ולחמה לעבודה עברית נגד האיכרים במושבה. בקיבוץ מופיע סיפור שלה שעוסק בעניין זה.

ובאשר לגוש האזרחי של הנשים: הוא היה פמיניסטי יותר, ודווקא ביקש את שיתופן של הפועלות, אבל העיתון שהן הוציאו לא החזיק מעמד. באמצע שנות ה-20 יצא לאור עיתון של הגוש האזרחי בשם "האשה", שערכה אותו ד"ר חנה טהון. זה היה עיתון רציני, פוליטי נשי, שהתעסק בעיקר בנושאים של שוויון זכויות, מעמד האשה, וגם פרסם הגות וספרות. אבל כמו שאמרתי, הוא החזיק מעמד שלוש ארבע שנים, וסביבו לא התפתחה כל קבוצה של נשים כותבות, וחבל. מצד שני, אולי מפני שלא היו לנשים בגוש האזרחי עיתון משלהן, התפתחה תופעה אחרת, והיא אפטרופסות של סופרים גברים. ב"אחרית דבר" שכתבתי לקובץ, אני בודקת את התופעה הזאת: סופר מוכר ובעל עמדה לוקח תחת חסותו סופרת צעירה ומנסה לקדם אותה, ממליץ למו"ל להוציא את הספר שלה, כותב עליה ביקורת. אבל עם כל המאמץ שלו לעורר את תשומת הלב של הסופרים האחרים, הוא לא מצליח. הם, הסופרים האחרים, לא מתייחסים אליה. למשל, אביגדור המאירי מעודד סופרת צעירה בשם מרים טל, שכתבה רומן בשם **מזיפי החיים** (1938). המאירי כותב הקדמה יפה מאוד לספר שלה, כולו נרגש ונלהב מעצם הגילוי שלה. הוא אפילו מתאר אותה כמו גיס חדש ורענן שהגיע לעמדה עיפה ומותשת במלחמה, לעזור ולחלץ אותה. אבל חוץ ממנו כמעט שלא נכתב עליה דבר, וככה זה חוזר עם קלויזנר שעודד את בתיה כהנא, או שושנה שרירא שפרסמה אצל יצחק למדן ב"גליונות". שרירא פרסמה הרבה ב"גליונות". היא התחילה לכתוב כשהיתה סטודנטית בלונדון, ושלחה משם את סיפוריה הראשונים, אבל כאמור לא התייחסו אליה.

למה לא התייחסו?

- אין ספק שנשים כותבות אחרת. הכתיבה שלהן לא ענתה על הקונצפציה הפואטית של אותם ימים, התכנים או התמות שהן עסקו בהם לא עניינו את הגברים, וכאן כדאי להזכיר את הוויכוח שהתנהל בקהילה הספרותית בארץ בשנות ה-30 וה-40. בשנים אלה הרבו לדון איזו ספרות ישראלית אמורה להתפתח כאן, והוויכוח היה בין שני זרמים: הזרם שדיבר על

טכניקת חשיבה שאותו צעיר מפעיל מדעת או שלא מדעת. הוא מנסה לפנות לו מרחב מחיה בשביל היצירה שלו, ולהימנע עליו עם האב הגדול; אב-סופר, אותו הוא מוליד או בוחר מהפנתיאון הקיים בעבר או בהווה - ונאבק איתו מאבק פסיכולוגי אדיפאלי על האם, שהיא הספרות. התהליך שמתאר בלום כולל את מגוון הסממנים האדיפאליים הידועים: שנאה, קנאה, עוינות, תחרות, ומתוך כך הוא גם מפרש את האב ואת גדלותו וגם בונה את האישיות שלו כסופר. בין היתר, מזכיר בלום את התחבולה שהוא קורא לה: misreading. הסופר המתחיל קורא בכוונה את הסופר הקאנוני לא נכון, ואז יש לו סיבה לכתוב את שלו ולתקן אותו. בקיצור, יש כל מיני טכניקות שבעזרתן סופר צעיר מתמודד עם סופר-אב, אבל איפה יכולה האשה להיכנס לכאן? הלא כל המנגנון האדיפאלי הזה הוא גברי.

לכן, באשר לכתיבה של נשים - וזו לא תיאוריה שלי, אלא של חוקרות גדולות ממני, כמו שוולטר, גילברט וגובאר, אליזבט אבן ואחרות - מדובר בצורה אחרת של חשיבה, של התמודדות פסיכולוגית, של ביטוי עצמי. יש תיאוריה פמיניסטית שמדברת על מסורת של כתיבה נשית, כאשר סופרת צעירה שמחפשת את עצמה פונה להתחבר לסופרת קודמת ולהינתק ממנה; ויש תיאוריה פמיניסטית שמדברת על התחברות והינתקות מהורות ספרותיות שווה, גם מאב וגם מאם. בכל אופן, מה שנראה לי אצל הכותבת בתקופת היישוב הוא - שבא לה לכתוב את הנרטיב הלאומי הנשי שלה, וזה החידוש המפתיע והמרגש, וזו ההתמודדות שלה עם הגבר הסופר. האם נשים כתבו אי פעם בעברית סיפור לאומי משלהן? הלא כל המושג הזה שנקרא "לאום" גם הוא על טהרת הגבריות. בנדיקט אנדרסון מנסח "לאום" כאחווה של גברים שמוכנים להרוג ולההרג עליה. נשים לא הורגות ולא נהרגות, אז מה, הן לא עושות לאום? ומי דרך אגב מוליד את הלאום הזה? בכל אופן, הנשים ביישוב ייצרו סיפור לאומי משלהן, וכתבו אותו. לכן בניתי את האנתולוגיה הזאת בצורה כרונולוגית: לא מבחינת תאריך הלידה של הסופרת או העלייה שלה לארץ, אלא מבחינת התכנים של הסיפורים. סיפורים אלה כמוכנים עוסקים בפרובלמטיקה של היחידה או של היחיד, אבל התכנים משקפים גם את התקופה, גם את הסיטואציה הלאומית. הסיפור הראשון הוא מראשית היישוב, העלייה הראשונה והשנייה; ואחר כך סיפורים על מלחמת העולם הראשונה, תקופת היישוב, מלחמת העולם

היותן נשים שגדלו בחברה גברית. - היו גם נשים משכילות. נחמה פוחצ'בסקי ידעה גרמנית וצרפתית ורוסית והרבתה לקרוא, חמדה בן יהודה למדה כימיה באוניברסיטה במוסקבה, ויהודית הררי סיימה תואר בחינוך בשווייץ, ושרירא ספרות אנגלית בלונדון, ומרים ברנשטיין כהן היתה רופאה, ופנינה כספי ורוחמה חזנוב למדו בסמינרים.

נכון, אבל הן לא היו סופרות. - הן לא היו סופרות במובן הגברי. הן לא רצו



נחמה פוחצ'בסקי

לכתוב לפי הפואטיקה האוטוריטיבית הגברית. בוא נדבר על עיקרון פמיניסטי ביקורתי מרכזי: אתה מדבר על התמודדות, וזה כל ההבדל. נשים אלה לא התמודדו. נשים אלה באו לספר את הסיפור שלהן.

אבל ההתמודדות היא בדיעבד, לא בזמן הכתיבה. התוצאה היא שמתמודדת עם היצירות האחרות.

- ישנה תיאוריה של חוקר אמריקאי בשם הרולד בלום, המתאר את ההתפתחות של היוצר ושל הכתיבה שלו, במסגרת גינאולוגית של ספרות גברית בלעדית. לכן הקאנון הספרותי הוא לא במקרה גברי. קירקגור אמר, שסופר מתחיל שרוצה לכתוב, צריך קודם כל להוליד לו אב-סופר כדי להתמודד איתו. מה זאת אומרת? אדם צעיר סוקר את המרחב הספרותי העשיר שהיה לפניו, ואולי גם בזמנו, והוא מקבל פיק ברכיים. עם מי הוא צריך להתמודד? עם ענקים כמו שקספיר, דוסטויבסקי, או בארץ עם יוצרים כמו ברנר וענגנון. אז אחרי כל אלה, מה יש לך עוד להוסיף ולכתוב? וכאן הרולד בלום מצביע על

קאנוניזציה, כלומר, להמשיך ולתבוע אך ורק כתיבה גבוהה, אסתטית, על רמה. והזרם האחר דיבר על כך שהגענו לארץ כדי לנרמל את החיים שלנו - בכלכלה, במדינה, בעבודה - ומכאן שאפשר לדבר גם על נורמליזציה של ספרות ושל תרבות. והנורמלי בספרות הוא שיש גם מגוון של איכויות בכתיבה, שעונה לצרכים של ציבורים שונים. לכן אמורה להיכתב לא רק ספרות גבוהה אלא גם ספרות בינונית, ונמוכה, ואפילו ספרות "ובל". כמו בימינו.

מי שדיבר על כך, בוודאי לא היה סופר. - למה? בימינו אין סופרים שמלכתחילה מודעים לכך שהם כותבים ספרות בינונית, ואפילו מנפנפים בגאווה ברייטינג שהם משיגים דווקא בגלל זה? אבל אם להיות עניינים יותר: למה לדחות על הסף יצירה שעכשיו היא בינונית, ואולי בהמשך תתפתח ותתעדן? זאת גם היתה הדעה של אשר ברש, שהיה עורך הוצאת "מצפה". כשבאו אליו אנשים צעירים שהספרות שלהם היתה בשלה פחות או יותר, הוא פרסם אותם ברצון; והוצאת "מצפה" היתה הוצאה מכובדת ומקובלת. בין היתר באו אליו גם נשים כותבות, מהגוש הפועלי ומהגוש האזרחי, וברש הוציא את הספרים שלהן, וביניהם גם **מריה** - ספרה של שושנה שבבו, צעירה ספרדיה מזכרון יעקב. בשנות ה-30 ביקרו אותה קשות, ובראש ובראשונה המורה שלה יהודה בורלא, על שכתבה ספרות המונית, ועכשיו, כשהוצאת "בימת קדם" הוציאה מחדש את הכתבים שלה, היא קיבלה את פרס המופת של משרד התרבות. כלומר, נכנס לכאן גם עניין של טעמים ספרותיים מתחלפים, מה שנקרא בלשון הספרות "התקבלות", או - מענה על סף ציפיות של הקורא בן הזמן.

שבבו פופולרית עכשיו גם בגלל הנושא העדתי.

- עדתי, פמיניסטי, עובדה שיש עוד גורמים תרבותיים שמשפיעים על ההערכה הספרותית של הדור.

ניתן לומר, שההתמודדות עם מה שהיה על הבמה הספרותית של נשים, שאך התחילו לכתוב, היתה כמעט בלתי אפשרית. מלבד סופרת כמו דבורה בארון, ההתמודדות עם הקאנון הספרותי לא היתה אפשרית בכלל. ביאליק, שלונסקי, אלתרמן, או אפילו אביגדור המאירי שהיה איש ספרות, כולם היו אנשי ספר גם במובן ההשכלה, האוטוריטה, מלבד הכישרון, והנשים מסכיבים לא יכלו להגיע לרמה כזאת, מעצם

השנייה, עד ערב קום המדינה ב-48.

זאת אומרת שהסופרת האחרונה שלך היא עמליה כהנא כרמון?

- לא, יהודית הנדל. וגם כאן נפלה טעות היסטורית שבאתי לתקן אותה. כהנא כרמון התחילה לפרסם ב-56, אבל יהודית הנדל פירסמה כבר ב-1942. ב"מבפנים" מצאתי סיפור שלה.

אני גם רואה בה גשר בין הסופרות של היישוב לבין הסופרות של המדינה. מאוד מעניין אותי למשל, למה יהודית הנדל לא הופיעה ב"ילקוט הרעים". למה לא הומינו אותה לכתוב אצלם? הלא היא התחילה לכתוב באותן שנים. כנראה מפני שהיתה ב"נוער העובד" והם ב"שומר הצעיר". ואולי כי "ילקוט הרעים" בנה את עצמו על אחרות גברים. לא היתה שם אף אשה כותבת. אם היו רוצים נשים היו מחפשים אותן. כמו שהם חיפשו אחד את השני.

משום שזו היתה תקופת מלחמה. היא לא היתה בשטח, פשוטו כמשמעו.

- גם בכל החבורות שפעלו בתל-אביב בתקופת היישוב לא היו נשים. בחבורה של שלונסקי היתה רק לאה גולדברג. אפפה היתה אמה תלמי לויין? הלא היא היתה בשומר הצעיר, ובאותו ראש פוליטי כמו שלונסקי. אבל כנראה שלא כל הנשים חיפשו את צורת ההתחברות הזאת.

העימות גברים-נשים היה מראש כורח טבעי של המציאות אז. החברה הארצישראלית היתה מצ'ואיסטית: בעדינות, באינטליגנציה, אבל זו היתה חברה גברית, למרות שהנשים עסקו כמוהם כמעט באותם דברים.

- השאלה היא למה? מסתבר שמצ'ואיזם הוא עמוק יותר מכל מהפכה אידיאולוגית. באתם לבנות כאן עם חדש, בצורה שווינונית, בצורה סוציאליסטית, למה דחיתם והפליתם לרעה את האשה? מה אכפת לכם לתת לה לסלול כביש, לחרוש עם סוס? אם היא תראה שהיא לא מצליחה, היא תחזור למטבח, לעבודות "נשיות". אבל למה מלכתחילה לפסול אותה, למה לראות בה מכשול? הלא גם אתם לא ידעתם לעבוד בטורייה.

קח את הסיפור על קבוצת בת שבע. זה מופיע ברומן של תלמי לויין. שבע בחורות שהתעקשו לסלול כבישים, וכיוון שהגברים לא שיתפו אותן בקבוצות שלהם ודחו אותן כי הן רק מעכבות ומורידות את ההספק, הן הקימו קבוצה משלהן, וכמובן שכדי לקבל עבודה הן היו צריכות להוכיח שהן יותר טובות מהגברים. ובאמת, בסופו של דבר הן עבדו בסלילת כבישים כקבוצה קבלנית, וההספק שלהן היה

גבוה ביותר, והן היו מאוד מבוקשות.

אתה מכיר את הסיפור הזה? מישוהו מהגברים הסופרים סיפר אותו ברומנים שלו? ברומן של תלמי לויין הוא מופיע. אז הבורות הזאת וחוסר הידע וחוסר העניין ביחס לנשים מעידים



אסתר ראב

שגברים באמת לא מתעניינים בחיים של הנשים, ולכן אנחנו כנשים צריכות לחשוף את הסיפורים האלה, את ההיסטוריה הזאת. הלא רומן חושף מציאות. רומן מבסס עצמו על חומרים מציאותיים ובונה אותו כמבדה. אבל אם נבדוק את הסיפור בתקופת היישוב, נראה שגם אם החומרים המציאותיים של הגבר דומים לחומרים המציאותיים של האשה, התכנים הם אחרים. דרך המסירה היא אחרת.

עוד דבר מצאתי, וזה עוד הבדל מעניין בין הכתיבה הנשית לכתיבה הגברית של אז; וכאן אני מתייחסת לז'אנר - איך אותו ז'אנר מכתוב סיפור נשי אחר מהסיפור הגברי - ואני מתכוונת לז'אנר של סיפור חניכה: מצאתי בין כל הרומנים של הנשים קורפוס של רומנים של חניכה. סיפורים שפורשים את חיי ההתבגרות של נערות ממזרח אירופה. כמו רומן חניכה של רבקה גורפיין, רבקה אלפר, מרים ברנשטיין כהן, בתיה כהנא ועוד. המודל של סיפור חניכה הוא מודל גברי, וזיהו אותו בפעם הראשונה ברומן של גתה - **וילהלם מייסטר**: מעשה בצעיר היוצא מהבית התומך והמגונן כדי לחפש את עצמו. החיפוש אומר יציאה החוצה לבדוק מחדש את הערכים שקיבל בבית, תוך עימות עם העולם, והעימות הוא התנסויות, חוויות, הרפתקאות, סכנות, עד שהוא מצליח או לא מצליח לממש את עצמו

כאדם בוגר. זהו המודל הגברי. כאשר באו לבדוק את רומן החניכה הנשי, מצאו בדיוק ההיפך מכך: לא מימוש ולא התפתחות אלא נסיגה. והנה דווקא את המודל הגברי, ולא הנשי, אני מוצאת ברומנים של הנשים בתקופת היישוב. נשים צעירות מחפשות את עצמן מחוץ לבית: בתנועות נוער, בבית ספר תיכון בעיר השכנה, בבריחה מהבית. גם מלחמת העולם הראשונה עושה את שלה, כאשר הכול מתמוטט ומתפרק.

למיטב ידיעתי, רבקה גורפיין לא כתבה פרוזה. היא כתבה יותר מסות וביקורות.

- מכירים אותה כמסאית, אבל היא כתבה גם סיפורת וגם סיפורי ילדים. רומן החניכה שלה **כוכבים מעל הגן** הוא פיקטיביזציה על החומרים הביוגרפיים שלה, אבל אנשים לא יודעים את זה, גם בשבילי זה היה חידוש. רומן על נערה שיוצאת מבית דתי ומתחברת לתנועת נוער של השמאל ואיך היא מתמודדת עם הרעיון הציוני הסוציאליסטי. מצד שני היא נורא אוהבת ספרות פולנית, והקשר שלה אל המורה הפולנית, שהיא לא יהודייה, ובית הספר התיכון שהוא פולני לא יהודי, והיחס של הכיתה אליה, אל התלמידה היהודייה המצטיינת, עם ביטויים אנטישמיים. ואחר כך איך מגלה הנערה את הגברים בחייה, והאהבה והמיניות, וכמובן איך מתגבש הרעיון של העלייה לארץ ישראל. ממש סיפור התבגרות של אשה שעוברת התנסויות וגיבושים לפי אותו מודל חניכה של גבר. ויש גם הרבה הרהורים ומחשבות והתלבטויות בעניינים ברומן של עולם: לאומיות, פוליטיקה, הקיום האנושי, בקיצור לא רומן רומנטי כפי שמייחסים לנשים. וכאן אתה יכול לבוא ולומר: זו לא ספרות גבוהה. בסדר זה לא עגנון. אבל זה כתוב טוב ומעניין.

ואם נחזור אל סיפורי החניכה של הנשים האלה, נראה שהם כולם אופטימיים עם המון חיוניות של אשה צעירה ומלאה חיים וחזון, וגם אם יש מלחמת עולם באמצע היא לא נשברת, היא שורדת ומשתוקקת לפתוח דף חדש בחייה. וכאן מופיע סוף משותף לכל הרומנים: הגיבורה עולה על אונייה ונוסעת לארץ ישראל. כלומר, סוף טוב, סוף של מימוש עצמי, וכולנו מצפים שכאשר תבוא לארץ תמשיך לממש את עצמה ואת החלומות שלה. ולא! כשהיא באה לארץ, קורה משהו אחר לגמרי, משהו שהוא נפילה אחת גדולה. וכמובן שמעכשיו היא מתחילה לכתוב כשהנפילה כל הזמן מהדהדת ברקע. אני קוראת לכל הסיפורים האלה - סיפורי קינה. כי ככל שהיתה אופטימית וחיונית בסיפור החניכה בגולה, כאן פתאום הלך הרוח משתנה: עצוב, עגום, מלנכולי. היא באה לארץ



שושנה שבבו

ונתקלת מלכתחילה באכזבה: האכזבה מהחברים הגברים שדוחים אותה מכל החלומות שתכננו שם יחד; בדידות עצומה ממשפחה; וכל הקבוצה של היחד הזה היא לא פעם העמדת פנים. כי דווקא ביחד, היחד הוא כל כך בודד, ובייחוד האשה, שכאילו משתפים אותה אבל לא. רק מחליטים בשבילה - על המקום שלה ועל החיים שלה, ולכן האכזבה היא מוטיב מוביל בספרות הנשים. ודבורה בארון מפגינה את האכזבה הזאת בצורה הכי חריפה כשהיא מפנה עורף לארץ וכותבת על הגולה. איך ייתכן דבר כזה? אבל זאת היתה המחאה שלה, ורוב סיפורת הנשים של אז עומדת בסימן המחאה בצורה זו או אחרת.

לכן גם מעניין להשוות בין שני הז'אנרים האלה, ז'אנר החניכה בגולה, שעוסק בחזון הציוני הנשי, לבין ז'אנר הסיפור היישובי הנשי - הקינה על הארץ ועל עצמה, כאשר בז'אנר של האכזבה מתגלות שוב שתי עמדות: העמדה של התוהו, של העצב הגדול, מול הסיפור ההשגי והצולח של הגבר; והעמדה של התוהו כסיפור מחאה חתרני תחת הסיפור הלאומי ההגמוני של הגבר. כי לאומיות, ציוניות וגבריות הולכות יחד, כמו שאמרנו. ואם בתיה כהנא רוצה להתריס כנגד גבר הציוני, היהודי החדש, היא מעמידה מולו אידיאל אחר של גבר, שהוא גבר ערבי דווקא. ואצלה הערבי-הנוצרי הזה, הוא חלומה של כל אשה על מאהב אוריינטלי: עשיר, גלנטי ואיש העולם הגדול.

המשפטים האחרונים הם הוכחה של הבדל וניגוד לעומת הפרווה הגברית.

כן ולא. אם תקרא את **תולדות הספרות העברית של גרשון שקד**, תמצא שהוא מדבר על ז'אנר ספרותי שהיה פופולרי ביותר אז. הוא קורא לו Heimatsliteratur, ספרות מולדת, מושג הלקוח מהספרות הגרמנית ויעקב רבינוביץ בומנו השתמש בו. ואכן, סופרים כמו מלץ, ביסטריצקי, יערי וזרחי כתבו ספרות מולדת. זה מה שנדרש. זה מה שביקשו הקוראים. גם הנשים כתבו ספרות מולדת, אבל כמו שאמרתי, מולדת של נשים.

האם אפשר להסיק מכך ש-Heimatsliteratur של הנשים היא מקבילה לספרות של הגברים - כאשר בין הגברים יש כתיבה ברמות שונות והנשים הולכות עם הבינוניים?

כן ולא. נכון ששניהם כותבים על אותה מציאות, אבל הם כותבים אותה בשני קולות שונים. לפי החוקרת האמריקאית איליין שוולטר, ההבדל בין הטקסט הגברי לטקסט הנשי הוא בכך שהטקסט הגברי מדבר בקול דומיננטי, והטקסט הנשי בקול כפול: אחד

אחרת, היא גדלה עם אבות סופרים אבל לא עם אמהות סופרות. לכן, לדעתי, אם לא היו מוחקים את סיפורת הנשים מתקופת היישוב, ונשים היו גדלות על כל אותה תרבות נשים, של אתוס נשי ושל מיתוס נשי - היתה סיפורת הנשים היום יותר מגוונת ויותר מאוזנת. כולנו מכירים גיבורות מיתולוגיות כמו מניה שוחט, שרה אהרונסון, חנה סנש. למה רק הן? כי התרבות הישראלית הגברית היא שהעלתה והנציחה אותן, משום שהן ענו לצרכים שלה, ועם כל הכבוד הראוי, הן שתדלנו להעצמת המיתוס הצבאי של טרם המדינה: אהרונסון עם המחתרת של ביל", וחנה סנש עם הצנחנים, ומניה שוחט עם השומר. למה לא הונצחה קבוצת בת שבע שסללה כבישים, או שרה איטה פלמן שטיפחה פרדס גדול בסומייל, עשרים שנה לפני שנסודה תל-אביב? אשה דתית עם חמישה ילדים, חיה על יד כפר ערבי, וניהלה יחסי שכנות טובה ושקט? אז נכון שמראשית המדינה נשים באמת נסוגו מהמרחב הציבורי. התעייפו פתאום להיאבק, להיות מנהיגות, להשפיע, להטביע את החותם הנשי שלהן על המדינה החדשה. חשבו שאם הן משרתות בצבא, אז כבר הן עצמאיות ומשחררות. אבל יום אחד נפרץ הסדק, והמוסכמות שבהן היו שביות - התפרקו, וחלק מהתהליך המפרק מתבטא בכתיבה המשחררת הזאת. אני מקווה שגם הקובץ הזה יתרום להרחבת המודעות הקולקטיבית שלנו כלפי הנשים, וכלפי הספרות של הנשים, והעיקר שנלמד לא למחוק היסטוריות וספרויות - לא של נשים ולא של מיעוט כלשהו.

דומיננטי שמתחקה אחרי הגבר, ושני - מובלע ומושקע שמבטא את האשה. לכן, כדי לקרוא טקסט נשי צריך לנוע, בעת בעונה אחת, בין שני הקיולות האלה - הגברי והנשי, וזה גם מה שעושה אותו מרתק ומורכב. אם נתרגם את הנוסחה הזאת לספרות הנשים בארץ, נגיד ככה: הפואטיקה של תקופת היישוב באה בעצם לספר לנו על עצמנו. המתיישבים של אז, כמו הקוראים של היום, רצו למצוא את עצמם בספרות שהם קוראים. אז הטקסט הגברי סיפר זאת כסיפור של סבל ומאבק אבל עם הרבה עוז וזריזות. הטקסט הנשי גם הוא סיפר על הסבל והמאבק, אבל מתוך אותה תוהו שדיברנו עליה.

תסכמי בבקשה.

בשנות ה-90, כשהתחיל הגל של הנשים הסופרות גואה ושוטף, קמה צעקה נגד הפמיניזציה של הספרות. מה זאת אומרת, אם נשים תכתובנה בקצב כזה - תרד הרמה, ויש כמובן תקדימים, וכל מגזר שעבר לידי נשים חל בו פיתוח. ואני אומרת להיפך. תנו להתפרצות הזאת להוציא את כל הקיטור שהצטבר בה. נשים כל השנים שתקו, ואם כתבו, אז כמו שהעירה כהנא כרמון, זה תמיד התקבל כצדדי, כשולי. מראשית המדינה השתלטה הספרות הגברית על הזיכרון לספר את הסיפור הישראלי, והיא החליטה שהסיפור המרכזי הוא מלחמות, שכול, פוליטיקה של דתיים-חילונים, ערבים-יהודים, וכדומה. כנראה שספרות הנשים לא רצתה לעסוק דווקא בתכנים האלה, אבל לא היה לה אומץ לכתוב